

Йован Раїч і українська поезія XVIII ст.

Видатний сербський церковний і культурний діяч, поет, прозаїк та історик Йован Раїч (1726–1801) був пов'язаний з українською культурою значною часткою своєї творчості, а з Україною — кількома роками життя (1753–1753)*, проведеними у стінах Києво-Могилянської академії — першого вищого навчального закладу православно-слов'янських народів.

Пропонована стаття має на меті простежити вплив доробку українських поетів XVIII ст. на Йована Раїча, а також виявити спільні риси, характерні як для творчості сербського поета, так і для української барокової поезії. Дещо у цій галузі вже зроблено Властимиром Ерчицем**, Мілодрагом Павичем*** та Євгеном Пащенко****. Але спеціальної праці, присвяченої впливу української барокової поезії на сербську поки що немає. Цей вплив, як безпосередній, так і опосередкований, був досить відчутний, і великою мірою позначився на творчості Йована Раїча.

Нова барокова версифікаційна система силабічної поезії старою книжною українською мовою була розроблена наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., запозичивши чимало елементів з польського віршування та української народної поезії****. Переїнявши цю систему віршування, серби швидко оволоділи новою поетичною технікою завдяки подібності мов. Разом із мистецтвом віршування сербські письменники перенесли й чимало елементів книжної української мови (особливо у другій половині XVII ст.), української, наближеної до російської (XVIII ст.), та тодішньої літературної російської мови. Так, у XVIII ст. у сербській літературі поширюється так званий «рускославенски језик». Ця нова літературна мова у поезії співіснує зі слов'яносербською і народною мовами. Цікаво, що

* Радојчић Н. Јован Рајић // Од барока до класицизма. — Београд, 1966. — С. 200–201.

** Ерчић В. Мануил (Михаил) Козачинскиј и његова Траедокомедија, Нови Сад–Београд, 1980.

*** Павић М. Историја српске књижевности бароког доба. — Београд, 1970.

**** Пащенко Є. Сто років у Подунав'ї. Українсько-сербські зв'язки доби бароко. — Київ, 1995.

***** Сулима М. Українське віршування кінця XVI — початку XVII ст. — Київ, 1985; Качуровський І. Нарис компаративної метрики. — Мюнхен, 1985. — С. 62–69.

подібне явище відбувалося й в українській літературі цього періоду. У XVIII ст. в Україні співіснує стара книжна українська мова (складена на основі церковнослов'янської і народної мов з елементами польської та латини), мова, наближена до російської, та народна розмовна мова. Характерно, що Йован Раїч свої проповіді писав народною мовою, а інші твори, крім деяких віршів, — «руськослов'янською».

У XVII ст. український термін «вірш» заміняє слово «стих» грецького походження, причому не тільки в Сербії, а й у Росії*.

1733 р. у Сербії опиняється вихованець Києво-Могилянської академії, українець Михайло Козачинський. У його школі навчали мовою, наближеною до російської («рускославенски језик»); учні писали вірші цією мовою. Від Козачинського силабічного віршування «руськослов'янською» мовою навчився і Йован Раїч**, натомість українські лексичні елементи в Раїчевій творчості є нечисленним***.

У своїх віршованих творах Й. Раїч користується т. зв. польським тринадцятискладником, який прийшов у Сербію за посередництва України. Зокрема, тринадцятискладником з переломом на місці цезури (7:6) Раїч користується у віршах на Великдень (1760–1770-ті рр.), у доповненні до «Трагедії» Козачинського про Уроша V (1798 р.), а також у поемі «Бій змія з орлами» (1789, надрукована 1791 р.). Раїч вживав і чотирнадцятискладник, побудований на комбінації восьмискладника і шестискладника. Цей тип вірша був характерний для драматичної поезії і прийшов до Сербії також з України у першій половині XVIII ст.

Так само й щодо жанрової структури поетичної творчості Йована Раїча можна зауважити, що всі ті жанри, в яких працював сербський поет, були поширені в українській поезії XVII–XVIII ст.

Приміром, Йован Раїч творив поезію-плач над долею свого народу, пригніченого Османською імперією. У вірші «Серблія разграблена и опустошена ридајет перед Господом» він писав:

«Посла на мја меч и глад, зуби звереј љутих,
Напоји мја водоју из потоків мутних.
В достојаније твоје јазичи придоша
И всју свјатињу твоју вдруг опровергоша.

* Павић М. Историја српске књижевности... — С. 145.

** Там само. — С. 147.

*** Железняк І. М. М. Козачинський і літературна мова сербів другої половини XVIII ст. // З історії української та інших слов'янських мов. Збірник статей. — Київ, 1965. — С. 166.

Трупія рабов твоїх лежат побијених
В брашно птицам небесним, в смраде повержених.
Крови их пролијаша јако воду зелну
А мене в плен ведоша јако рабу бедну»*.

А український поет XVII ст. Лазар Баранович зауважував про Україну:

Iak łodź na wodzie walami się chwieie,
Coż z Ukrainą naszą biedną dzieie,
Y gorzey ieszcze, łodź płynie na wodzie,
A Ukraina we krwi, że w niezgodzie.
Panie, Ty wiatry, Ty władniesz wodami,
Spraw niechay cicho będzie między nami**.

Близько 1763 р. Раїч переробив пісню Козачинського «Преславна Сербія» та створив вірш «Прескорбна горлиця», до якого зробив примітку: «Сербія, йдучи до Кесарії співає пісню цю». У цьому творі автор вивів персоніфікований образ Сербії:

Прискорбна горлице!
Кто мја одгоњајет,
здје жит возбранајет?
Одвешчај на сије!
Хишчни копци и јастреби,
Спадајушчи и огреби
Тии одгоњајут***.

А у вірші українського гетьмана Івана Мазепа Україна постає як чайка:

Ой горе, горе
Чайці небозі,
Що вивела чаєняток
При битій дорозі****.

Персоніфікований образ України зустрічається й у віршованому діалозі Семена Дівовича «Разговор Великороссии с Малороссиею»****, в якому автор стверджує рівноправність обох слов'янських народів, виступаючи проти ліквідації автономії України російськими імперськими колами.

* Павић М. Историја српске књижевности... — С. 163.

** Baranowich L. Lutnia Apollinowa. — Kijów, 1671. — S. 413.

*** Рајић Ј. Прискорбна горлице // Лесковац М. Антологија старе српске поезије. — Нови Сад-Београд, 1964. — С. 52.

**** Мазепа І. Пісня // Мазепа. — Київ, 1993. — С. 220.

**** Дівович С. Разговор Великороссии с Малороссиею // Українська література XVIII ст. / Вступна стаття, упорядкування і примітки О. В. Мишанича. — Київ, 1983. — С. 384-414.

Одним із найцікавіших Раїчевих творів була поема «Бій змія з орлами», створена народною мовою і написана, як вже підкреслювалося, тринадцятискладником із графічним переломом на місці цезури. В. Ерчич характеризує цю поему як твір «про війну Росії та Австрії проти Туреччини та про визволення Београда»*. Тут в образі змія виступала Туреччина, а в образі орлів — Австрія і Росія. Відомо, що у цій війні брали участь також серби, хорвати й українці. Але про цих трьох «орлів» у поемі Раїча згадується лише побіжно. Серби, наприклад, змальовані як «преславні орлята» західного «орла», які цілий рік охороняють Београд і несуть погибель турецькому султану. Серби — воїни, що йдуть попереду царського війська; у поемі згадуються Шабац, Кладово, Смедерево, річки Тиса і Морава. Українців зображено Раїчем у тих місцях, де йдеться про Дніпро, Дністер, Чорне море, про козаків, про силу, яка стоїть під Бендерами. Побіжні, але постійні згадки про ці три народи, які брали участь у війні з Туреччиною, не випадкові. Вміння завуальовано, але зрозуміло, сказати про якусь подію чи явище в Раїча походить від його вчителів — викладачів Києво-Могилянської академії**, які у своїх курсах навчали, що справжній письменник є «лис» і «політик», тобто він мусить майстерно підводити читача до певної думки, не висловлюючи її.

До особливостей Раїчевої поеми «Бій змія з орлами» належить і досить комічне змалювання Мухамеда:

Тврдоглави Мухамед
 Савета не слуша
 Нег у срдцу горак јед
 Са жучом окуша.
 Јед то био аспидов,
 А жуч скорпијина,
 који је он изнесао
 из адских дублина***.

Подібне зображення негативних персонажів — ворогів християн, зустрічаємо й в українських сатиричних віршах-травестіях:

Бог послала кару
 На Ірода-нечупару

* Эрчич В. О поэме Йована Раича «Бой змея с орлами» // Русско-сербские литературные связи XVIII — начала XIX вв. — Москва, 1989. — С. 58–59.

** Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні // Українська література XVIII ст... — Київ, 1983.

*** Рајић Ј. Бој змаја с орлови. — Беч, 1791.

За дитячу невинну кров.
У пекло попався,
Між чортів убрався
Та ще й хлище гарячу смолу;
Пальці кусає
Та проклинає
Ту, що родився, пору*.

Поему «Бій змія з орлами» Раїч закінчує діалогом переможеного Мухамеда з луною (відлунням):

«...Што се мени то чини
Велика неправда?»
Опет Ехо шушуће:
«Није, него правда!»
«ја сам досад бич био
и страх свима давао» —
Ехо њему говори:
«Ал сад теби јао!»
«ја сам многим црн комад
метуо у торбу»,
Ехо шушкав цвркуће:
«Сад твоіу утробу...»**.

Подібні вірші («ехо», тобто «луна», «відлуння») були характерні для української барокової поезії. Зокрема, Іван Величковський за сто років до Раїча у збірці «Млеко» (1691 р.) писав:

- Что плачеш Адаме: земного ли края?
- Рая.
- Чему в онь не внідеши, боиш ли ся браны?
- Раны.
- Не можеш ли вніти внутр его побідно?
- Бідно.
- Или возбранен тебі вход ест херувими?
- Ими***/

Раїч писав і акровірші. У своїй «Истории разных славенских народов» поет залишив шифроване послання, що містило ім'я його автора — Йован Раїч. Писання акровіршів було досить популярним в українській поезії XVIII ст. Зараз можна назвати понад сто імен акровіршевих українських поетів.

* Різдвяна вірша // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 152–153.

** Рајић Ј. Бој змаја с орлови.

*** Величковський І. Твори. — Київ, 1972. — С. 72.

У творчості Раїча трапляються й канти — барокові пісні, доволі популярні в Україні з кінця XVI ст. Відомі його «Кант о чудном строєніји Божији» (1760 р.), «Пјесни тријумфалнаја воскресшу Христу» (1760 р.), «Кант о воспоминанији смерти (1760 р.). Останній своєю темою, думкою про неминучість кінця людського життя, подібний до «псальми» — духовного канту Дмитрія Туптала та до пісні «Всякому городу нрав і права» Григорія Сковороди:

Йован Раїч:

Војни, храбри и пресилни
Бједен стојит и умилни,
оружне поверг
и на землу лег
нечувствени,
за смерт'ју ступат,
мир сеј оставъат
принужден*.

Димитрій Туптало:

Взирај з приліжанієм, тлінний чоловіче,
Яко вік твій проходить, і смерть недаліче,
Готовяся по всяк час, ридай со сльозами,
Яко смерть тя похитить з твоїми ділами**.

Йован Раїч:

Никто јеја [смерти — Ю. П.] гроз избјежит,
зане всјем нам смерт предлежит;
савјест чистаја,
правда свјатаја,
не бојит сја,
она једина
јест неврєдима
от стрел јеја***.

Григорій Сковорода:

Смерте страшна, замашная косо!
Ты не щадиш и царських волосов
Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ цар, —
Все жереш так, как солому пожар.

* Рајић Ј. Кант о воспоминанију смерти // Лесковац М. Антологија старе српске поезије. — С. 50–51.

** Туптало Д. Взирај з прилежанієм, тлінний чоловіче // Український кант XVII–XVIII століть. — Київ, 1990. — С. 114.

*** Рајић Ј. Кант о воспоминанију смерти // Лесковац М. Наведена праця. — С. 50–51.

Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чія совість, как чистый хрусталь...*

Остання строфа канта Раїча та пісні Сковороди зближує спільна для обох митців ідея про те, що тільки чисте сумління не підвладне тлінові і єдине може перемогти смерть.

З України в Сербію приходять і вертеп, для якого Йован Раїч також складав вірші. Його учні у Карловцях ходили «з вертепом» на Різдво Христове і співали пісні, дуже подібні до тих, що виконували у цей час їхні українські колеги.

Раїчеві учні:

Ни смислити ни изрећи ја засад не знадам
Што је овал свети празник док лепше прознадем.
Али знадем да је Христос родио се данас
Да узможе пролијати крвцу своју за нас.
Њему слава, а вам радост да буде во вјеки,
Њему појте, и ликујте са сви человекџи**.

Український вертеп:

Возстаньте, пастиріє, і одіте зіло,
Возстаньте і радуйтесь, яко се приспіло
Рожество Спасове, миру пророками предрічено,
Которий вже родився от Діви совершенно,
Возстаньте і славіте його повсюди,
Да узнать о нем окрестніі люди***.

Й. Раїч написав самоепітафію, в якій залишив порожні місця, що мали заповнюватися після його смерті. Епітафію по собі залишив і Григорій Сковорода: «Світ ловив мене, але не спіймав».

Отже, видатний сербський поет Йован Раїч творчо сприйняв традиції українського барокового віршування XVII–XVIII ст. і створив яскраві оригінальні поетичні твори, що органічно ввійшли до золотого фонду сербської літератури. Однак подібність окремих поетичних явищ у творчості Йована Раїча та українських поетів тієї доби не обов'язково свідчить про безпосередній вплив, а часто лише про спільність тенденцій у розвитку сербської та української барокової поезії.

Уперше видано сербською мовою у збірнику: Йован Раїч. Життя і творчість / Упор. Марта Фрайнд. — Белград, Інститут літератури та мистецтва, 1997. — С. 269–274.

* Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. — Т. 1. — Київ, 1973. — С. 67.

** Павић М. Историја српске књижевности. — С. 278.

*** Вертеп // Українська література XVIII ст. — Київ, 1983. — С. 416–417.